

Mészöly Miklós

A ZSIDÓKÉRDÉS ÚTVESZTŐI (I)

Magyar reflexiók

Közzéteszi Wilhelm András

A most első ízben közzétett tanulmány Mészöly Miklós hagyatékában maradt fenn. Jelen formájában bizonyos értelemben rekonstrukció; fennmaradt ugyan egy a végleges tisztázathoz közelinek tekinthető gépirata (számos törléssel, kézírásos beszúrással, javítással), azonban még ez sem a Mészölytől megszokottan gondos kivitelezésű nyomdai kézirat; de megtalálhatók további kéziratrövidékek, szövegvariánsok is egy más szerkezetű, ám lényegében már a teljes szöveget tartalmazó korábbi változattal együtt.

Az írás Mészöly Miklós nagy történetfilozófiai esszéinek sorába illeszkedik (TUDAT ÉS NEMZETTUDAT; FÉLELEM ÉS DEMOKRATIKUS ÉRZÉS; EGY JÖVENDŐ NEMZETTUDAT FELÉ), s a nyolcvanas évek elején, valószínűleg 1983-ban készült (erre utal, hogy az egyik változatban az író hivatkozik már a TUDAT ÉS NEMZETTUDAT c. tanulmányra). Fontosságát az is mutatja, hogy már készültek, különböző alakváltozataiban sok barátjának megmutatta, s javaslatokat megszívlelve, beépítette azokat fogalmazványaiába – s noha többek tanácsára utóbb mégis elállt a teljes szöveg közlésétől, annak egyes részleteit (KÉT PER, KÉT TÖRTÉNELEM; KÉT EMLÉK) az itt olvashatótól némileg eltérő, bővített-átszerkesztett formában – és a teljes szövegre való utalás *nélkül* – megjelentette; az esszé számos gondolatát, megfogalmazását egyébként is átvette más írásaiba.

Mégis, a teljes szöveg mindmáig kiadatlanul maradt – ma is csak találgatni lehet, hogy végül is miért. Elképzelhető,

hogy Mészöly annyira „forrónak” érezte akkoriban a téma illetén tárgyalását, hogy még a rendszerváltás idején sem hozakodott elő vele nyilvánosan? Valóban nem volt volna iránta érdeklődés, mint arra a KÉT PER... szövegében utalt? Nem érezte még annyi átdolgozás után sem „késznek” az írást? Talán a kortársi emlékezet őriz még valamit a keletkezés körülményeiről; talán a levelezés majdani feldolgozója talál dokumentumokat erre vonatkozóan is.

A közlés a csaknem véglegesnek tekinthető gépiraton alapul. Megjelöltük, de nem hajtottuk végre Mészöly talán csak fontolgotott, talán elhatározott rövidítését. A szövegváltozatok között fennmaradt töredékek, olykor hosszabb, egybefüggő szövegrészek nem illeszthetők be a végleges változatba. (Mészöly munkamódszere volt, hogy a korábbi változatok feleslegessé vált gépiratát kettétépte, s az üres hátlapokon írta újabb jegyzeteit – így számos korábbi formáról lehetnek sejtéseink.) A végleges formába öntés tendenciáját jelzi, hogy Mészöly nyilván nem akarta szövegét konkrét szöveghelyek hosszas elemzésével, túlságosan is távoli párhuzamok említésével tovább nehezíteni; ezért maradt ki például Marx tanulmányának, illetve sejtetően Toynbee egy írásának tárgyalása (s ezért döntött esetleg a párszi-párhuzam elhagyása mellett is). A szöveg majdani elemzői nyilván feltárják majd Mészöly Miklós forrásait (ő alig hivatkozik ilyenekre a tanulmányban); a majdani munkához talán támpontot adhat,

hogy a kéziratot őrző dossziében a tanulmány mellett található Várdy Péter munkájának fénymásolata: BEFEJEZETLEN MŰLT – MAI MAGYAR ZSIDÓ VALÓSÁG (1980) – számos ceruzajelzéssel, aláhúzással: nyilván ez a tanulmány volt Mészöly gondolatmenetének legfontosabb ösztönzője. (Megléhet, e munka párdarabjának is szánta tanulmányát a KÉT LEVÉL című írásban emlegetett kötettervben; I. NEGYEDIK ÚT. Szombathely, 1990, 229–240.)

Mindazonáltal: meggyőződésünk, hogy ez a tanulmány Mészöly egyik legfontosabb gondolkodói teljesítménye, s mostantól itt az ideje, hogy helyet kapjon nagy

történelmi dolgozatai mellett – hiszen valóban azt az analíziseiből eddig hiányzó láncszemet képviseli, amelynek meglétéről a kézirat egykori olvasói természetesen tudhattak, de a nyomtatásban megjelent írások ismerői is sejthették létezését a különböző publikációk illeszkedő mozaikköveiből. Emez írások összefüggései nyilván Mészöly egybegyűjtött tanulmányainak kötetét lapozva tárulnak majd fel igazán; önálló közlését azonban aligha kell indokolni az író tisztelői s aligha mindazok előtt, akik hajlandók felelősen gondolkozni az itt felvetett témákról.

W. A.

„...s mint erkölcspektől idegen dolgot, egyaránt gyűlölték rossz és tiszteletre méltó tulajdonait.”

(Tacitus)

Az alábbi jegyzetek szerzője ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyik nem kerülhetett el, hogy a háborúban a fasiszták oldalán vegyen részt. Ennek a közép-kelet-európai részvételnek politikatörténetéről itt nem lesz szó, csak amennyiben közelebb visz az antiszemitizmus jobb megértéséhez. Ezt mondhatjuk a régebbi és legújabb történelmünkkel kapcsolatban is. Olyan felismerések után szeretnénk nyomozni, melyek meztelenné teszik az antiszemitizmust. Nem elég bizonyos körülmények biztosítása; gondolkodnunk is kell, hogy miért kellett biztosítani ezeket a körülményeket. S kölcsönös nyíltsággal beszélni róla. A tárgykörben nem tekintjük magunkat szakértőnek, csak ahogy egy író lehet illetékes az ember, a társas együttélés dolgaiban. Megkísérelve az értelem elfogulatlan működtetését – amennyire ez lehetséges.

Az aggodalmat két ok teszi indokolttá. A kérdés a fehér világ nem jelentéktelen részén tartós elfojtásban van; másrészt, ha mégis értelmezés tárgya, azok mintha tartózkodnának tőle, hogy a megfoghatóbbnak tűnő, elsősorban gazdasági-szociális jellegű indítékokon túltekintsenek. Pedig éppen a zsidókérdésben fonódik össze a gazdasági-politikai elem olyan feszültséggöccsel, mely egészen más természetű. Visszatérő feszültségek nem szüntethetők meg felszíni kezeléssel; másfajta szembesülésre van szükség.

Ugyanakkor még sincs okunk azt hinni, hogy a mai magyar társadalmi légkört a zsidókérdés bármilyen szempontból közvetlenül veszélyeztetné. Csupán jelenségek tapasztalhatók, melyek a múlt tanulságai után fokozott figyelmet érdemelnek; jóllehet az érzelmi áthangolódás, az állampolgári bajtársiasság jelei is az elmúlt években szaporodtak meg. Úgy is mondhatnánk, hogy éppen a *konzolidált kétértelműség* sürgeti a nyilvános őszinteséget. Talán ma nagyobb az esély a kétoldalú elfogulatlanságra s egyben a reményre, hogy a múlt század második felében kialakult magyarság-zsidóság viszonyhoz (mely Trianonnal megbicsaklott) újra vissza tudunk kapcsolni – fogyatkozó ellentmondással. Ha ennek ellenére aggodalomról beszéltünk, az részünkről inkább a probléma érzésére vonatkozhat, általánosságban. Illetékességünk mégis sajátos. Az

ugyanis, hogy a holocaust után a térség zsidósága a mi társadalmunkba akart visszatérni a legnagyobb számban, s hogy ma európai viszonylatban is itt élnek a legtöbben, egyértelmű helyzet- és sorsvállalást is nyilvánvalóvá tett: továbbra is megmaradni a magyar nemzettesten belül. (Nyugat-Németországban az arány 60 millió: 30 000, ami az európai átlag fölött van. Nálunk a becslések szerint ennek hét-nyolcszorosa a zsidók lélekszáma.)* Nem lett járvánnyá a holocaust után jogosan kísértő exodus; csak amennyiben ez a társadalmi átalakulásokat általában kísérni szokta. Még kevésbé volt szó exodusra kényszerítésről – amire akadt és akad példa. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az európai zsidóság diaszpóra- és kisebbségi kérdése számba jöhetően csak „magyar kérdés” már – a szó pozitív hangsúlyával: az együttélés olyan újrakezdésére vállalkozva, mely a térségben kivétel. Ezért indokolt, hogy a zsidókérdés háború *utáni* végiggondolására itt tegyünk közösen kísérletet. Nem feledve, hogy az ilyen elemzéseknél az érzéstelenítés veszedelmes önbecsapás: újabb elodázást jelent.

Röviden az alábbi jegyzetek módszertelen módszeréről. A kérdést útvesztőnek érezzük, különösen a közvetlen megélés, az életszerűség szempontjából. Nem jellemzi a világos, belső „vonalvezetés”, sokkal inkább a gondolat- és érzéskapcsolások esetlegessége. Van „kívül eső” pont, ahonnan minden labirintus egyetlen pillantással kiismerhető, de ennek elérése nem tartozik jellemző képességeink közé. Helyette pusztító jóhiszeműséggel (ha azzal) foglalkozunk felismeréseinket, hogy merre a kijárat. Itt azzal a megfontolással mondunk le a felderítés megszakított menetéről, hogy megpróbáljunk hasonulni az érzéskör célra futó esetlegességéhez. *Gondolkodó beszélgetés* kötetlensége volt a célunk. Ehhez hozzátartozik a kitérő, sokszor ismétlés is, a többszöri nekifutás. Így talán előbb rajzolódik ki, hogy szerintünk hol lehetne keresni a gyógyulást. Véleményünk szerint a *terápiás célzatú* megközelítésben volt és van hiány.

(Néhány bemelegítő gondolat)

Az antiszemitizmusnak mindenütt megvannak a maga nemzeti sajátosságai; tudniillik, hogy egy adott társadalmon belül mit rejtjelez, kompenzál, függetlenül attól, hogy mint világjelenség minek a lecsapódása. Ha a tüneti kezelésem túl a gyógyulás előfeltételeit keressük, mindkettőt fel kell térképeznünk. A kérdés lélektana bonyolultabbnak látszik, mint eddig bármikor. A hitleri népirtás után – éppen a közép-kelet-európai térségben – gyakorlatilag (biológiailag) fantomizált kérdésként manipulálódik tovább. Töredék „kisebbségi” kérdés, a fasizmust túlélő zsidók szellemi-politikai súlyának problémája: hogy ki mennyire és hogyan hozza ezt összefüggésbe az ország, a „saját faj” külső és belső sorsalakulásával. És éppen itt nyílik tág tere az áthárításnak, a bűnbakkeresésnek, a bűnbakká nyilvánításnak. S ez sehol sem ismeretlen gyakorlat. Románia üzletelése például a kivándorlásra feliratkozott, másrészt kényszerült zsidókkal, a Lengyelországban lezajlott tisztogatási akció, a kérdés szovjet historikuma – már mind a fasizmust követő időszak tényei, s bizonyítják, hogy az antiszemitizmus még fantomizálódott kérdésként is megkeresi a térség társadalmában a maga szerepét. Nálunk, ahol az irreális vonatkoztatásokra való készség amúgy is történelmi múltra tekinthet vissza (Tudat és NEMZETTUDAT c. tanulmányomban foglalkoztam ezzel), a fantomizálódott zsidókérdés szintén jó alkalom e készség működtetésére. A nemzeti sorselégedetlenség közérzete, ha erejét meghaladó kelepében érzi magát, mindig hajlamos rá, hogy kiválasszon, kinevezzon, megteremtsen valamit, ami fölé majd ő emel-

* Az újabb felmérések lényegesen alacsonyabbra becsülik a magyarországi zsidók számát. – *A szerk.*

kedhet erősebbként. Így biztosít kétes haladékot magának, hogy a végezetül mégsem elkerülhető önvizsgálat keservesebb munkáját elvégezze. Ugyanis csak az teheti világgossá, hogy a rajtunk kívül eső adottságok világában mi valóságos, mi nem.

Ami a saját portánkat illeti. A háború utáni magyar politika a zsidókérdést illetően szigorú elvszerűséggel semmilyen hátrányos megkülönböztetésnek nem adott helyet. Ez annál is inkább értékelendő, mert mint a térség többi államában, nálunk is veszélygócá tudtak válni egyes társadalmi-politikai tények. Ezek pedig – főképp a bel- és káderpolitikai harcok egy-egy adott pillanatában – szintén könnyen szolgálhattak volna ürügyül, hogy bicsaklás következék be. Zsákutcás, embertelen intézkedésekre kerülhetett volna sor, melyek semmilyen nemzeti kérdést nem oldottak volna meg. Politikánk ilyen vonatkozásban sem ideológiai ellentmondásba nem került, sem ellentétbe a természetes és meghirdetett emberi jogokkal – ami nem minden területen volt így. Életet, szabadságvesztést, meghurcolást követelő, a legkülönbözőbb rétegeket érintő törvénysértések is hozzátartoznak jelenünk előzményeihez. És ugyanúgy nem oldottak meg semmilyen nemzeti kérdést, mint a zsidókérdésben hozott jogsértő intézkedések másutt. A zsidóság nálunk az *általános* jogsértéseket szenvedte meg ugyanúgy a maga társadalmi és politikai posztján, mint a nem zsidók, sőt számos mártírt is adott az új rend kialakítása során. Ezt a tényt azonban el kell választani az önmagában vett zsidókérdéstől és az ahhoz kapcsolódó politikánktól.

A kérdés megközelítéséhez közvetlenül és közvetve is hozzásegít, ha röviden érintjük a jogsértések általános hatásmechanizmusát. A jogsértések azt teszik leplezetlené, hogy a közjogi szerkezetben nincs kellő biztosíték arra, hogy a törvényeket ne lehessen alkotmányellenesen értelmezni, az értelmezést folyamatosan függővé tenni az ellenőrzés szerkezeti biztosítékaitól, és már in statu elejét venni, hogy rehabilitációk sorozatára kényszerüljünk. A „kisajátított” felelősség rendszerében kétségkívül benne van a lehetőség, hogy az utólagos önkritika bármikor alkalmazható módszerével éljünk, az ismétlődés azonban a hitelét is gyengíteni fogja. (1956 politika-lélektani összetevői közül nálunk sem kiiktatható ez.) De ilyen szélsőségtől eltekintve is, többnyire alig kikerülhető módon építi bele a nemzet karakterébe, erkölcsébe, a társadalmi emlékezetbe a bizonytalanságot és következményeit. Ilyenek a politikai érdeklődés és érdekelttség eljellegtelenedése, a kispragmatizmussal álcázott elvtelenség, a lakályosított nihil – avagy éppen az indulatok felelőtlen kiélésére hajlamosít. Hiszen úgyszólván követheti a politikai „pardon”. Az önkritikára és rehabilitációra támaszkodó megoldás azonban bármennyire véglegesnek tekinti is saját új irányelveit, még a legkiegyensúlyozottabbnak látszó időszakban is csak helyesbítő és nem megelőző módszer marad. Továbbra is egyes személyek vagy csoportok felelősségén fog múlni minden. Vagyis lélektani tényezőkn. S ez a jövőt illetően kevéssé értékelhető biztosíték, beleértve az antiszemitizmus jövőjét is. Természetesen nincs államszerkezet, mely védve volna jog- és törvénysértések ellen; de példa van rá, hogy az intézkedésekkel *egy időben* is működni képes biztosítékok rendszere fejleszthető.

Tudomásul kell venni továbbá, hogy a háború utáni változás a lappangó antiszemitizmus hangsúlyait és érveit is hozzámódosította az új feltételekhez. (Ez teszi időszerrűvé, hogy újra végiggondoljuk.) Mi, akik még kortársi emlékezettel rendelkezünk, a legidőszerrűbb kiindulópontnak magát a fasizmust érezhetjük, ennek az örvényén keresztül lehet a legmélyebbre látni. A fasizmus alkati antiszemitizmusát megvilágító összefüggések hasonló hangsúllyal fel sem merülhettek korábban. A pusztítás és pusztulás hagyományos iszonyata mellett a fasizmus a történelemben eddig ismeretlen mi-

nőségű válságba is sodorta a világot, legközvetlenebbül a mi térségünk társadalmait. Olyan népirtás elősegítésében kényszerültek részt venni (egyedül Besszarábiában került sor önkéntes, németek részvétele és parancsa nélküli tömegmészárlásra), melynek indulati és ellenszenvhátterével kapcsolatban Freud használja először az „*irracionalis gyűlölet*” kifejezést. Az antiszemitizmus a keresztény Európa megszületése óta politikai-társadalmi s egyben szellemtörténeti tényező. A fasizmusig vezető útját úgy jellemezhetnénk, hogy megnyilvánulásai, a váltakozó hevességű pogromok, jogfosztások lényegében és elsősorban indulati szervezethez maradtak, vállalva és nem kendőzve az irracionális hátteret. Ellentmondásnak látszik, mégis ez tette lehetővé, hogy hullámok – bár csak rövidebb-hosszabb ideig – bele is tudtak simulni az ún. normális társadalmi feszültségekbe. Az indulat fellángol, kifulladás, ösztönzéseit időről időre felváltja a mindennapok közvetlen érdeke. Azaz mozgósítható energiáját nem az irracionális áltudományossággal (fajideológia) kendőző hidegvérűség, következetesség és logika vezérli – mint a német fasizmusét. Abban még a *lehetőség* sem volt meg, hogy az ember tiszteletének, a szeretet princípiumának jogi-társadalmi vonatkozásaival a belső tisztulás menetrendje szerint önmagát szembesítse. Mint ideologikum ezért nem hasonlítható össze mással. Ami embertelenségének politikai gyakorlatát illeti, abban már van tehetséges versenytárs.

A zsidókérdés alakulását tekintve döntő volt a történelmi egyház szerepe is. Főképp a nem szépíthető eszmei önellentmondás okából és csupán annyiban megérthető módon, hogy egy tiszta eszmény gyakorlati megalapozása is igényli a gyalázatot. Az Európában fellángoló máglyák nem kevésbé feleltek meg céljuknak, mint a gázkamrák – a máglyák azonban egy hosszan elnyúló korszak általános barbarizmusához tartoztak hozzá az istenhit történelmén belül. S ennek ugyanúgy megvolt a zsidó gyakorlata is – míg módjuk volt rá, volt adminisztratív keret, megvédhető és megtámadható ország, volt védekezésre alkalmas és megtámadásukat is kihívó fegyveres erejük. Olvassuk az *ÓSZÖVETSÉG*-ben, hogy „*a népet pedig, mely benne vala, kihozatá; és némelyet fűrészt, némelyét vasborona alá, némelyét fejsze alá vetteté; némelyeket mészkemencén vitt által és cselekedék Dávid az Ammon fiának minden városával*”.

Ehhez kapcsolódva szeretnénk már itt előre jelezni, hogy miben véljük az antiszemitizmus igazi háttérokait. Nem a faji másságban (ami erős karakterisztikum esetén sem „feltűnőbb”, mint az európai déli-északi típusok mássága) és nem kizárólag gazdasági-szociális tényezőkben, ami a legáltalánosabban elfogadott. Röviden: a judaizmus-kereszténység rokonságkomplexusát sejtjük a legmeghatározóbb elfojtott motivációnak: az egyidejű vonzás-taszítás antinómiáját. Ez a gondolat Freud óta, de már Freud előtt sem volt új; viszont csak meggyőző felismerések csábítanak, hogy újra *felismerjük* őket. Ezt szeretnénk a továbbiakban minél több oldalról, minél több vonatkozásban hiteles felismeréssé tenni. Ugyanis ma ez *látszik* a legkevésbé igazolhatóan. Véleményünk szerint azonban *erre épült rá*, pontosabban: *ez erősített föl* olyan önmagában véve természetes feszültségi tényezőket, melyek a népek bármelyike között megteremtődhetnek, és meg is teremtetek. A zsidó-keresztény viszonyban lassú folyamat során leárnyékolódtak a háttérokok – miután a csoport- és társadalmi tudat is ismeri az *eltolás* mechanizmusát. Különösen, ha ez a folyamat a vallásosság gyengülésének folyamata is. Nyíltan árulkodó azonban, hogy az antiszemitizmus az eurázsiai történelemhez kötött. Próbáljuk párhuzamba állítani a zsidókérdést a „sárga veszedelemmel” vagy a „négerkérdéssel”, mindegyiket a maga földrajzi viszonylatában – attól függően, de attól függetlenül is, hogy ezeknél a szaporaságban rejlő kihívás, illetve a színhez, a

biológiai mássághoz tapadó előítélet az, ami elsősorban motivál. Viszont egyik sem vált és nem is válhatott olyan *különlegessé*, mint a zsidókérdés. A misszióban – Eurázsia peremvidékeitől eltekintve –, ahol a kereszténység kialakulásának nincs együttélésben adott történelmi élmény- és emlékháttere, a zsidókérdés lényegét azelőtt sem lehetett és ma sem lehet könnyű akár csak megértetni is. Csupán az európai kultúra örökösinek számító társadalmakban maradhatott élő feszültség: egyrészt irracionális indulatokat ébren tartva, másrészt az emberi öikuméniát sürgető értelemben – aszerint, hogy ki mit kapcsol hozzá az ember méltóságához.

Tény, hogy azokban az európai társadalmakban, ahol a *ius civile* és *criminale* a fejlődés során valóban függetlenedni tudott a vonatkoztatás és megítélés irracionális elemeitől, s ennek az érvénye nem maradt bizonytalan (mint amilyenek a legvégzetesebben Németországban bizonyult) – ott egyéb más mellett a zsidókérdés is hamarabb tudott *viszonylag* harmonizálódni. S ez politikai érettséget is jelent – az egyesekét és általában a politikáét. Ahol ez megvolt, ott még az olyan jogi és morális próbatételt is sikerrel lehetett kiállni, amilyenné a Dreyfus-ügy lett (1895). Jelentősége ma sem évült el, sőt. És éppen az antiszemitizmus tudatalattiba süllyedt okait teszi nagyon is ismerős komplexusokon keresztül világossá.

Próbáljunk egyelőre ezen a világi-politikai nyomon továbbhaladni.

(Két per anatómiája)

A Dreyfus-ügy igazi jelentőségét azon mérhetjük le, hogy a leghisztérikusabban érzékeny (s egyben irracionális) büszkeségi tartományt igyekezett tudatosan érinteni és tété tenni: a nemzeti érzést és becsületet: a *gloire*-t. Másrészt azon, hogy a korabeli sajtó milyen végletekig ment el a lázításban, és milyen kegyetlen képzelettel javasolt módszereket a zsidóság megbüntetésére. S ennek ellenére. A reakció kísérlete nemcsak megbukott, de a francia demokrácia számára meghatározó módon tudott katartikus-sá is válni. A politikai érettség fokát jelenti, ha az embertelenség számonkérhetetlen formáit is valamennyire szabályozni tudja, nemcsak azt, ami törvénybe ütközik. Ez esetben azt, hogy az antiszemitizmus *legrosszabb* esetben azok közé a faji előítéletek és ellenszenvek, tartózkodó vagy bizalmatlan magatartásformák közé sorolódjon be, melyeket egy vegyes összetételű társadalom bárhol és bármikor kitermelhet. A fejlett francia demokratizmus maga is elkönnyelhet e téren rövidzárlatot. Tudjuk, hogy a náci zsidótlanítási program szabotálásában, társadalmi visszhangjában mennyire ellentmondásos volt, nem úgy, mint néhány szintén leigázott, szintén fejlett demokratizmussal rendelkező kis nép, a dán, a holland, a norvég – jöllehet a külföldre szöktetés, bűjtetés stb. megszervezésére a földrajzi adottságai sem voltak rosszabbak, mint azokéi. Nem is említve a közép-kelet-európai államok földrajzi hendikepjét, melynek áthidalását a magas lélekszám is kilátástalanná tette. A dolog lényege mégis az, hogy nálunk a hagyományos demokratikus reflexek *akadoztak*, nálunk maga a megalapozott hagyomány *hiányzott*. S ez, ha nem lehetett is vigasztaló különbség az adott esetben, mégsem homályosítja el a nyugati fejlődés jelentőségét. Az még a rövidzárlatok veszélyével együtt is biztatóbb biztosíték a rövidzárlatok ellen, mint az abszolutizmusok és feudalizmusok nyíltabb vagy burkoltabb formái, melyeket a mi térségünk hordott ki hol demokratikus, hol kevésbé demokratikus mezben – beleértve Németországot. A francia társadalom úgy tudott azonosulni a perével, hogy nem csupán jogi, hanem szimbolikus követelménnyé is tette az értelmi szerzők, a vád kitalálóinak *megbüntetését*.

Vajon annyira kivételes mozzanat volna ez? Akad kivétel. Világossá teszi a Dreyfus-per lényegét is, ha a mi tizenkét évvel korábbi tisztaeszlári vérvádügyünkkel állítjuk párhuzamba. Bizonyos társadalmi és politikai erők nálunk is irracionális sérelemmé igyekeztek manipulálni egy mindennapos tragédiát: a magyar *faj* ellen elkövetett bűncselekménnyé. Az is rokonítja a két esetet, hogy mint a franciáknál Zola és köre, nálunk is csupán egy kisebbség, Eötvös Károly és a köréje csoportosulók vállalkoztak rá, hogy szembeszálljanak a tétlen kivárást és ráhagyatkozást választó társadalmi többséggel. Ugyanis két erősen eltérő fejlettségű társadalom éppen a zsidókérdésben engedte meg magának ugyanazt: ti. hogy már-már médiuma legyen az ügyis erősödő antiszemitizmus politikai ideológiává szerveződésének – a konstrukciós perek rituáléja szerint. Erről pedig már az inkvizíció óta lehetett tudni, hogy sosem az irracionális ösztönzések alkalmi törvénytelenége csak, hanem alapvetéssel rendelkezik – már „*van benne rendszer*” is. Így nem volt lebecsülendő a példaadásban rejlő veszély sem. Ugyanakkor tény, hogy a zsidóság elleni lázítás és izgatás hangja s keretei nálunk meg sem közelítették a franciaországit. A mi jobboldali sajtónk még demagóg hazugságai mellett sem képzelgett a Dunán elúsztatott meggyilkolt zsidók ezreiről – aminek a szajnábeli párjára a francia sajtó később valóban vállalkozik. Persze a két per kijátszható vonatkozásai nem összehasonlíthatók. Dreyfus „árulását” éppen politikai szempontból lehetett felépíteni, hogy a legsúlyosabb indulatokat mozgósítsa. Nálunk a reakciónak még ürügyként sem állt rendelkezésére több, mint egy minden politikumot nélkülöző tragédia. Ezt kellett volna az irracionális sérelemtudat felszításával olyan területre átsiklatni, ahol a vádak és szavak már politikai hangsúllyal is értelmezhetők. Az ilyen játszmákba azonban mindig beleépül az igazságos végzet is, a kilógó pata. Eötvös ugyanúgy győzött, mint Zola; azaz mégsem győzhetett ugyanúgy. Említettük, hogy az ügyet kísérő lárma nálunk viszonylag visszafogottabb maradt. Van ok arra gondolni, hogy ebben tanulságos kétértelműség lappang. Történetesen: hogy a dicséretes különbség nem kis részben a demokratikusságban való járatlanság kétes gyümölcse is. – Ha megpróbáljuk kívülről szemlélni politikánk visszatérő mechanizmusait, élesebb fény vetül a groteszk-ellentmondásos rímelésre reakció és demokratikusság között. Úgy tűnik, hogy külső hatalmi biztatás, támogatás, sugalmazás vagy a „példaképhez” való felzárkózás kényszere *nélkül* (amire az 1883-as reakció valóban nem támaszkodhatott még, s amit majd csak a fasizmus biztosít maradéktalanul) – nálunk mintha még a reakció frontja is kevésbé leleplezően merné megfogalmazni legigazibb céljait. Tudniillik olyan egymást követő politikai rendszerekben, melyekben a demokratikus erők is fölös gyávasággal mondanak le róla, hogy – nem is mindig, de általában – a realpolitikaként melegen tartott öncenzúrázásból kiemeljék magukat. Erre mintha csak forradalmi pillanatokban volnánk képesek. Mindennapos gyakorlattá tenni nem merjük. Ha ebből csak annyi volna igaz, amennyi a helyzeti adottságok számlájára írható, nyugodtabb lehetne a lelkiismeretünk.

A gondolat persze örvényes. Nemcsak arra utal, hogy reakció és demokratikusság számára egyformán érvényes a „holdvilágon nem sül cipó!” tétel – amibe kellő hamisítással a kettő közé tett abszurd egyenlőségjel is belemagyarázható –, de következik belőle az is, hogy ez a rímelés szükségszerű. Ha pedig a reakció és demokratikusság között tartósan kétértelmű az egyensúly, a veszély is növekszik, hogy adott esetben a diktatúra, a fasizmus, a terror irányába történik átcsapás. A német fasizmus végleteségét az is előkészítette, hogy a demokratizmus náluk sem érte el soha a társadalmi őszinteség alapját. Igazában náluk sem lehetett korszerűen tisztázni a szabadság és

egyenlőség *feltételeit* – semlegesítve az irracionális álevidenciákat. Különösen érvényes ez a német történelem „birodalmi” korszakaira – bár szublimált-kiegyensúlyozott formában a weimari korszakról is árulkodik, hogy – meghaladásra ítélt nemzeti-faji kérdések elfojtásának az idillje. S Hitler épp erre támaszkodhatott. Társadalmuk Versailles után – mely Trianonhoz hasonlóan nélkülözte a politikai előrelátás szinte minden elemét – még fokozottabban lett kiszolgáltatottja a demokratikus előzmények hiányának. Még kevésbé tudta megítélni, hogy a létezési imperializmus sosem kíméletes történelmi realizmusa mikor csap át egyetemes embertelenségbe – bukásba.

A torzulás – más összetevőkkel – nálunk is a helyzeti adottságból adódott (részben). S ennek már 1883-ban is nagy múltja volt. Ha csak a mérhetetlenül kisebb önerőt vagy a sokáig durvább, majd 1867-től dualizmussá csiszolt álfüggetlenséget vesszük: ez a kettő is elég, hogy jót-rosszat, demokratizmust-reakciót egyformán alkalmazkodásra kényszerítsen, ha hatni akart. Vagy ha még korábbra nyúlunk vissza, és a *mi* jakobinusaink *két* kátéjára gondolunk, melyek közül az egyik úgy szokimondó és radikális, ahogy egy forradalom gondolati katekizmusától elvárható – a másik viszont a közép-utasság megszelídített programja: szimbolikusnak is elkönnyelhetjük ezt mint jelenséget és kényszerűséget. 1848 győzelmes tragédiája mellett a „virágzó fa” ferges gyümölcsének a meséjét is észben kell tartani. Bárhogy méricskéljük is helyzeti adottságaink erejét, kétértelmű tényről van szó. És ezt még kétértelműbbé tehetjük, ha nem tudatosítjuk. Legalább a tudat ne cenzúrázza magát, ha már a körülményekkel nem bírunk.

De nézzük, mi történt Párizsban, mi Pesten. A minden lehető vélemény kimondását igénylő és vállaló francia társadalmi megegyezés 1895-ben a kockázatig feszített szabadság veszélylégkörében tette az igazságot tétté. S hogy még így is győzött, a győzelem súlya és kihatása lett távlatosabb. Természetesen kényes feladat felismerni, hogy hol húzódik a határ, ahol a jogtalanság és törvénysértés, az embertelenség programjai már nem igényelhetik, hogy a szabadság veszélylégkörében sáncot építsenek maguknak. De ha azt gondoljuk, hogy a demokrácia lényegében nem más, mint ennek folyamatos és biztos felismerése – annál becsülendőbb, hogy Párizsban e határ közelében született olyan végeredmény, amilyen született. Az ő perük a nagy forradalom eszméinek polgári-demokratikus újramegerősítésévé tudott válni. A miénk – Eötvös hősies, majdnem magányos erőfeszítése ellenére – nem lehetett olyan figyelmeztető katalizátorrá, amilyenné lennie kellett volna. Örülnünk kell, és az igazság-népszerűsítés kevés fegyverténye közé sorolhatjuk, hogy Krúdy a maga varázslatos hangján, bujkáló iróniával és hangfogóval elmesélte nekünk az üggyel kapcsolatos társadalmi, érzelmi, jogi abszurdot – bár a cenzúra jóvoltából azt is évtizedes késéssel. De nem kevésbé lett volna sürgető, hogy már egyidejűleg, elemző módon hatoljunk a mélyére, riasztó előrejelzést ismerjünk fel benne, üggyé tegyük a nemzeti lelkiismeret számára. Ha már kitermeltük. De ez elmaradt. Olyannyira, hogy Eötvös jogi és szellemi küzdelmének a dokumentumai is hosszú ideig nem láthatnak nyomdafestéket. (Mechanizmusát tekintve hasonlót követtünk el s követünk el még ma is, mikor 1956 átfogó, dokumentumokat nem szelektáló történelmi elemzését késleltetjük. 1848 kulisszái mögé hamarabb pillanthatott be a társadalom.) A per lezajlott, a reakció *jogi* vereséget szenvedett – az értelmi szerzők *megbüntetése nélkül*. (Ezt a hagyományt később sem felejtettük el.) A társadalom és világ tudomásul vehette, hogy egy ennyire ügyetlen és diletáns módon megszervezett konstrukciós perrel (ebben viszont később tehetségesebbnek bizonyulunk) – a magyar törvényességet, alkotmányosságot, demokratizmust nem lehet kijátszani. Ugyanis ez az érem másik oldala. Még ha Tisza Kálmán kijelentette

is a Parlamentben, hogy „*nem a rablók, gyilkosok és gyújtogatók személyes épségét védem meg, hanem az ország becsületes polgárait*”. S még ha a kormányzat erélyes intézkedései mellett az egyházi vezetők s maga Ferenc József is élesen megbélyegezték az antiszemita kilengéseket. Az érem két oldala együtt mutatja az alapos bajt. A pert nálunk is kritikus határig vitték, de a veszély, amit nyilvánvalóvá tett, a szokásos módon került politikai és társadalmi elfojtásba. Makacsul hisszük, hogy ami elhalasztódik és nem lényege szerint mondódik ki, ami nincs az igazság felismertetéséhez szükséges kockázati feszítve: ha nem szűnik is meg, de mintha kevésbé volna. Nem az áldozatot is igénylő tisztázás az alagond, hanem az elintézetlenségek lehető lakályosítása. És mérsékelt felelősségről tanúskodó áttételése a következő nemzedékre. Ok persze mindig lesz, mely a kimondásról le akar beszélni. De ha folyamatosan ódzkodunk, egy-egy korszak tragikus záróvizsgájára továbbra is el lehetünk készülve. (1956 nem záróvizsga volt?)

A tiszaezlári konstrukciós per több mint fél évszázad múlva elszomorító és felháborító módon tudott egy neves poétának antiszemita témául szolgálni – súlyosbítva az időzítetttségével. De ez nemcsak a poéta alig magyarázható eltévelyedése. Olyan „romlott virág”, melynek újranyílását éppen Eötvös tudta volna a leghitelesebben megjósolni. Az elfojtás kényelme visszaüt. Ha nem kísértene a veszedelmes örökség, el lehetne tekinteni tőle, hogy emlékeztessük magunkat: végül mégsem a Szajján úsztatnak le szerencsétlen áldozatokat.

(Kísérlet üdvtörténetre)

Ha a fenti Szajna–Duna hasonlatot vesszük, nemcsak időben közeledünk a mához, hanem a kérdés leárnyékoltabb gyökereihez is.

A megfontolt embertelenség ideológiájáról beszéltünk előbb, megkülönböztetve az indulati szervezettségű embertelenségtől. Fontos elhatárolás, ha a freudi irracionális gyűlölet magvát valamennyire is racionalizálni próbáljuk. A népirtások vagy azokra tett kísérletek mindig hozzátartoztak a történelemhez. Így a német fasizmus sem valami újat talált fel a gázkamráival, hanem olyan ideológiai és technikai tökélyt ért el az indoklásban és végrehajtásban, hogy szinte a predestinált természeti folyamatokhoz tudta hasonlónak manipulálni. S nem csupán egy fasiszta „elit”, hanem a hamis szillogizmusokkal, megfélemlítéssel hipnotizált tömegek számára is. És épp ennek a predestinációs jellegnek a megideologizálása volt hivatva elfedni, másrészt a „történelmi igazságtéves” látszatát adni az egyidejűleg mozgásba hozott indulati tényezőknél. A hitleri népirtást nemcsak a végletes ésszerűsítés teszi határkövé, hanem a meghirdetett saját felsőbbrendűségéből következő „választottsága”, „missziótudata” is.

Az utóbbinak több faji-nemzeti változatát ismerjük; de a hitleri változat, épp a végletességénél fogva, mindegyiknél élesebben világít be egy individuálpeszichológiából jól ismert kompenzálási mechanizmus közösségi elfajulásába is. S ez más összetevők jobb megértéséhez is hozzásegít. Ez a torzult forma projektív módon olyan tulajdonságokat túloz el, ördögiesít, bélyegez veszedelmesnek áldozatában (akár valóságos, akár csak a lelki kielést biztosító „médiáról” van szó), melyekben magát akarja közérdekűen kivételesnek tudni. Így a megsemmisítés ténye az öngigazolás és önmegerősítés során az irracionális feláldozásrítus szerepét is betölti. Ugyanakkor az a büntudat, mely a felelősség és önfeloldozás függetlenségét is biztosítja, és a kiszemelt feláldozásától teljességgel sosem választható el, szintén fontos szerepet kap – ti. a vállalása egyúttal minősít is. Úgy azonban, hogy mielőtt tudatos, erkölcsi szembesüléssé válhatna, automatikusan „lényegül át” szereptudattá, misszióvá, történelmi igazságtévesé.

Egy így „rangosított” népiértésben végül is *konstruált rivális* győzetik le. Adott esetben: egy nép és faj öngyógyításának véres abszurdizálásába sodorva bele a Históriait. Az öngyógyítás ilyen felcsigázása mögött aligha indokolt csupán gazdasági-politikai okokat keresni. A rivális itt többértelműen is kulcsszó.

Közhely, hogy minden fajközpontság bekebelező törekvése egyes faji adottságokat (vagy ami ekként határozódik meg) determinánsként vetíteni bele a történelmi alakulás összefüggésrendszerébe: lehetőleg mereven és abszolutizálva – ami egyúttal a patológiás átcsapás kezdete is. Mechanizmusát érdemes kissé részletezni, mert kevésbé tudatos, mint ahogy kívánatos volna. Természetrájához tartozik, hogy ha színpadra lép, mindig egy kiélezett, jelen idejű helyzet, program és harc igazolására és megerősítésére szolgál, mikor úgy tűnik, hogy a politika szokásos eszköztárát irracionalizálni is kell. Ilyenkor kerül sor a kiváltságosságban rejlő becsvágy, öntudat és önértékelési megalománia mozgósítására, az indokok és érvek önkényes axiomatizálására. S a múlt, amelyből az ehhez szükséges faji-nemzeti „üdv-történet” megépíthető, kaptaszerűen az őstörténet leghiányosabban ismert mélyréteg-elemeiből habarcsolódik össze, hozzáigazítva a politika és hatalmi igények irányvonalához. Végül mindennek szükségzerű következménye a fajok és népek rangsorolása („Dienstvolk”) – csupán alapvetően más indoklással, mint ami például az ókor és középkor univerzáló állam- és birodalomserkezeteit létrehozta. Ott a fejlődés menetébe illeszkedő természetes képződményekről volt szó, s azok egyúttal elő is készítették önmaguk meghaladását: a jövőhöz járultak hozzá. Egy fajelméletre alapozott újkori állam- és birodalomelképzelés eleve természetellenes visszakapcsolás, zuhanás, a fejlődés megvétőzése. És ami döntő: már nincs, mert nem is lehet közvetlen-hiteles mitológiája, sem törvényessége önmaga alapjait illetően. Az pedig, hogy éppen egy ilyen irracionálisitást kell *tudatosan* előállítania, egy minden szempontból más tekintélyalapot, más értékeket igénylő világban: már ez valószínűsíti a hidegvérűen logikus, kíméletlen következetességet – ad infinitum.

Ez a legszélsőségesebb mechanizmus vázlata.

Természetesen több rokon változat lehetséges, s kevésbé közveszélyes és többféle kárpotló-kiegyenlítő szerepet tölthetnek be. De mindegyiktől élesen külön kell választani azt az önértékelési alapzatra való törekvést, melyre minden népnek úgy van szüksége, mint egy családnak a maga bensőséges emlékeire. Az idő múlásával nem az ad értéket nekik, hogy valóságosak-e vagy sem, hanem a lehetőség, hogy csak így, a révükön válhat hitelessé az általánosból kiragadható személyesség, az egyediség és más-ság. A nemzeti reformkorok mindenütt megkülönböztetett figyelemmel fordulnak ennek az érzelmi televénye felé, lévén *programszerűen* gondoljuk, hogy az általánosba sajátosként oltsák be magukat. Az ilyen programszerűségben mindig van kisajátító megértéshiány is. A kezdetek, a függetlenség megalapozásának, a fenyegetettség időszakainak, a kultúra hajnalának természetes hangsúlyösszevonása ez. Ilyen esetekben tarthat hozzá a népi-nemzeti létezés egészségi követelményeihez; másrészt „dopping”, mely szükséges előzménye a kultúrák kiteljesedésének. Ha a továbbiakban viszonylag kiegyensúlyozott, vagyis demokratikus fejlődésről lehet szó, akkor teremődik meg az a közösségi alaphangoltság, mely már képes rá, hogy a decentralizálásra, a kiegyenlítő belátásra való képességet és készséget szabályozóként működtesse. A „kivételes” így nem kényszerített módon tör uralkodó érvényre, hanem belső természetességgel képvisel egyre több általános érvényű elemet is. A folyamatos önbizonyítás lázát a higgadt önvállalás váltja fel. A gyakorolt politika a racionalizálható jogok – vagy azok raciona-

lizált eltorzításának – alapjára helyezkedik a pozíciószerzés, -megtartás és -javítás természetes versenyében. Vérrel és igazságtalansággal íródik ez is, mégis azzal a fontos különbséggel, hogy nem politikai mitológiát-teológiát ír, mely a történelem *sorsszerű* kíméletlenségét „üdv-történeti” céllá és eszközzé avatja. Ez utóbbi pedig – szükséges újra hangsúlyozni – korlátlan fokozást tesz lehetővé. S még ha fékezne is az indulat kifáradása, a jellegében adott teljességigény egyre tovább hajszol és öngazol. Ugyanis a „megváltás-megváltódás” itt is motívál – lévén eltorzult *vallásos analogonról* szó. És ez már a gázkamrák felé is útjelző.

(A megkerülhetetlen kérdés)

Természetesen lehet vitatni az okok nyomozásának itt követett irányát. Sőt szükséges, hogy minél sokoldalúbban történjen értelmezési kísérlet. A kérdés azonban mindegyik számára kérdés marad, és valamilyen választ jogos elvárni: az antiszemitizmus miért élte és éli túl ismételt eltemetett önmagát? Miért nem engedelmeskedik a történet-szi, szociológiai vizsgálódások logikájának, jóslásainak? Miért nem a politikai gyakorlatnak és teóriának, ha azok alapján már biztosítva vannak a legfontosabbnak ítélt állam- és társadalomszerkezeti előfeltételek? Milyen komplexus bizonyul itt erősebbnek a biztosított, egyenlő emberi-állampolgári jogok tényénél? Mi bizonyul tartósabbnak a csupán európai történelemből is ismert egyéb faji ellenszenvék és gyűlöletek okainál? Ha pedig valamilyen nem azonosulási, szembehelyezkedési hajlamra gondolunk (legyen az passzív vagy aktív, alkalmi vagy visszatérő jellegű), mely a nemzet és társadalom hagyományaisal, kultúrájával, lelkiségével szemben nyilvánul meg, vagy pedig valamely nem népszerű hatalomban való részvételt tekintünk vízvázalóztónak: vajon önmagukban mindezek indokolhatják, hogy további érvül szolgáljanak olyan általánosításhoz, amilyen az antiszemitizmus? Holott ilyen általánosítás fel sem merül nem zsidókkal szemben. Viszont már egyetlen zsidó kapcsán is felmerülhet, akár automatikusan is. Politikai példán szemléltetve: Korvin Ottó, mondjuk, aktivizálhat zsidóellenességet, de Szálasi magyarellenességet nem – függetlenül attól, hogy az antiszemitának milyen a politikai meggyőződése. És ez a séma ismétlődik – így vagy megfordítva. Mert úgy igazi az egyensúly, ha védekezésül vagy az egyébként is egészségtelen társadalmi légkör miatt a séma zsidó megfelelője is megteremtődik. (Erről az ördögi körről és torz lélektanáról még lesz szó.) Ha ugyanis pusztán „szociális körülményekre” és azokra támaszkodó szociális demagógiára volnának visszavezethetők az okok, vagy kizárólag állam- és társadalomszerkezeti okokra: szigorúan véve szabad volna ma olyan irracionálisú, másrészt annyira könnyen befolyásolható készséget tapasztalni az antiszemitizmusra, mint ami tapasztalható? (A zsidó–arab viszonytól és e viszony Izraellel összefonódó kérdésétől tekintsünk el. Külön tárgy, noha több eleme van, melyek hasonlóak a keresztény antiszemitizmus indítékaihoz.)

Gyakorlatilag kevésbé bolygatott kérdések ezek – és továbbra is a német fasizmus látszik a leginkább útbaigazítótnak. Vajon mért az ő célkitűzéseik között kapott olyan központi helyet a zsidóság likvidálása, mint a faji fölemelkedés és tisztaság közérdekűnek nyilvánított, első számú előfeltétele? Miért lett a megsemmisítésnek eszmei-ideológiai-hitbeli fontossága? Miért Németországban, ahol a zsidók relatív lélekszáma korántsem volt a legnagyobb? Tudniillik, ha a „mennyeségben” rejlő gazdasági-kulturális veszélyeztetésre gondolunk. Miért Németországban, ahol a zsidóság korábban a maga önkifejezése és megvalósítása szempontjából (talán) a leghagyományosabban tudott otthon lenni? – ami annyit is jelent, hogy otthont kapni. Vagy ha már a Versailles

utáni katasztrófahelyzetben a választott módszer mindenképpen az áthárítás és bűnbakállítás stratégiája, az ürügystratégia lett, akkor a sok egyéb „lehetőség” mellett mért éppen a zsidóság egyetemleges felelősségre vonása került középpontba, és nem a társadalom kiváltságosainak felelőssége *általában*, plutokratáké, tőkéséké stb.? Avagy ha a német politika ezúttal is pusztán csak háborút akart volna nyerni, egy nem zsidóellenes német fasizmus (mint amilyen az olasz fasizmus volt ideológiailag és sokáig gyakorlatban is) vajon megnyerhette volna a zsidó kiváltságosok, tehetősök és tehetségesek rétegét ugyanúgy, mint a hasonló német rétegeket? Mint ahogy *ez* az egyenlőség korábban mindig is természetes volt zsidók és nem zsidók között. Egy ilyen német fasizmusnak nem lehetett volna meggyőződéses és rábólintó tömegbázisa a zsidó kispolgárság körében (főképp ott), hasonlóan a nem zsidó kispolgári rétegekhez? Miután bármilyen demagóg reformpolitika („új rend”, „új Európa” stb.) mindig ezeket a rétegeket tudja legjobban mozgósítani, s eljátszatni velük az igazi forradalom, progresszió és radikalizmus tragikus-véres paródiáját. Vajon: mindez együtt nem a német hadipotenciált növelte volna? – még olyan értelemben is, hogy az ellenfélországok zsidóságát nem készítette volna az állampolgári hűségen is túlmenő elszántságra és összefogásra a németekkel szemben.

A német fasizmus nem akármilyen háborút akart nyerni. Bár hogy a szükség még a ritualizált fanatizmus esetében is mennyire törvényt bonthat, bizonyítja Göring hírhedt jel-szava: „Hogy ki zsidó, én mondom meg.” Amire azért is szükség volt, mert számos érték védettsége csak így volt biztosítható. Köztük éppen a fajmítosz „szakralizálásában” fontos szerepet kapott Wagner Richárdé, mintegy ellentétpárjaként Marxnak, akit viszont politikai-ideológiai szempontból lehetett így kiátkozni, hogy az antiszemitizmus nemzeti szükségességét is igazolja. (Az idős Rathenau esete más jellegű példa; koránál fogva ugyan könnyebben megtehetette volna, hogy német mondjon, Speer memoárja szerint mégis ráállt, hogy nélkülözhetetlen tanácsokkal járuljon hozzá a német hadigépezet kiépítéséhez.)

A német fasizmus ennek ellenére nem törődött vele, hogy áldozataiból értékes támogatók is lehetnének. Pedig erre még a baljós körülmények között is – rövid ideig – jelek tudtak mutatni. Nálunk, ahol az átlag zsidótudat a legkezdeti időszakban nem azonnal ismerte fel a német fasizmus végleges leszámolásra kész antiszemitizmusát – holott a MEIN KAMPF már olvasmány lehetett, a németországi eseményekkel tele volt a világsajtó –, bizonyos veszélyt lebecsülő elbizonytalanodásra lehetett fölfigyelni. Mintha fel akarta volna mondani a szolgálatot a zsidóság megpróbáltatásban tapasztalt szeizmográfja. Visszapergetve a személyes vitákat, élményeket (gyakorlatilag a vidéki zsidóság közhangulatát ismertük jobban), megrendítően természetes és rendhagyó kép idéződik fel. Mikor rossz sejtelem uralkodik el, általában a kétes mozzanatok is reménnyé duzzadnak – az ő becsapottságukban azonban volt valami indokolatlannak tűnő *érzékeny* többlet. S ez meglehetősen zavaróan hatott a háborús körülmények közt. Ezeknek a kis és módosabb egzisztenciáknak a személyes és családi múltjában a „némettség” más élményrétegezettséget is jelentett, mint a vidéki magyarság átlagtudatában. Náluk egy német nyelvben, kapcsolatokban szellemileg jobban otthonos hagyomány volt az élő – a magyaroknál a hagyományosan intranzigens kurucosság tette kétértelművé a „sorsszerű kamerádság” beidegzéseit. A zsidó becsapottság irracionális hitetlenségről, megtorpanásról, bénultságról, vakságról árulkodott – pszichésen. Nem volt ritka a „jólértesültségre” hagyatkozó várakozás sem, s ebbe többnyire bezárkóztak, nem fedték fel a hátterét. Törékeny titkolódzással vonták be a szorongásukat.

Természetesen más kérdés, hogy gyakorlatilag mit tehettek volna a végzetük ellen, amikor ezt a térségben sem a politikai ellenállás, sem a taktikázással kevert behódolás nem befolyásolhatta – utólag így kell látnunk. Itt azonban nem ezt, csupán a veszélyt lebecsülő lelki hangoltságot bagozzuk. Az viszont konkrét tényekre is támaszkodhatott – ha úgy értékelték őket. Nálunk a diszkriminációk halogatása számíthatott ilyennek, melyek valóban csak a német bevonulás-megszállás *után* torkolltak bele a végső náci programba. Bár ugyanakkor a munkaszolgálatot is elrendelték – *korábban*. A tragédia inkább lidérces kétértelműséggel közeledett, mint egyértelműen. A munkaszolgálatból visszatértek beszámolóiból a magánszadizmus és magánemberiesség két véglete közt rajzolódik ki egy zsidó „Todt-hadsereg” cél és értelem nélküli megtizedelődése, melynek „hivatalos” háttere valójában nélkülözte a „karakteres” indulatot, a következő ideológiát: bürokratikus volt és egy azonosítani magát sem tudó mechanizmus törvényei szerint embertelen. És mindennek ellenére voltak mozzanatok – úgy látszik –, melyek elősegítették az irreális önn nyugtatást. Így a nem zsidóellenes olasz modell is sokakban okozott zavart. Olaszországban a legfelső vezetésben is voltak zsidók, s közvetve ez is erősíthette a hitet, hogy az erőszakmódszerek végül háborús hisztériának, kapkodásnak fognak bizonyulni (a pogromedzetség logikája), s hogy az egységesítő tengelypolitikától függetlenül idővel vissza is vonhatók. Sőt arról is lehetett hallani, hogy maga az olasz párt is szabotálja a saját intézkedéseit. Kétségteljesen igaz, hogy mint nálunk, ott is csak Mussolini bukása után tudott a zsidókérdés „német vágányra” kerülni. Ami mellest – ha az olasz és magyar eseményeket egymás mellé tesszük – adalék is a fasiszmus pusztán zsidókérdésre sarkított felelősségproblémáinak abszurd viszonyításához. Amíg ugyanis az egyik ország saját közösségi mozgalmával hord ki és valósít meg fasiszmust, a másiktól nemzeti sérelmek helyesbítéséért kívántatik meg cserébe úgy, hogy az egyúttal a nemzeti-politikai morál feladását is jelenti (Teleki komplexusa) – s közben a zsidókérdésben *egyformán* nem rendelkeznek önálló döntési joggal.

Tény, hogy számos zsidó kispolgár, kispolgári értelmiségi kezdett vak módjára megbarátkozni a fasiszmus álforradalmiságával (Európa-szerte), olyan vállalható politikumot, fasiszmusalternatívát remélve benne, mely – ha a térségben így vagy úgy tartósabb létfeltétellé szerveződik – a zsidóságot nem fenyegeti, sőt az események alakulásával a német modellt is befolyásolhatja. (Önmagában nincs is mit csodálkozni ezen: a reménynek *ilyen* ereje minden nép és diaszpóra létfenntartó gyengesége is...) Mégis – bártortalan kalkuláció volt ez, és korántsem általános, de részleges tünetként is felhívó jellegű. Mutatja az irracionális hitetlenség torzult következményeit: *mintha azt a felismerést akarták volna késleltetni sokan, hogy éppen a németiség lesz, lehet a gyilkosuk.*

(Zsidóság és nemzet)

A zsidó tudat és közérzet tárgyilagos megközelítése nem választható el a nemzettudat általános problémájától. Így ennek megfelelően kell világossá tenni – és a kiindulás is csak ez lehet –, hogy alapvetően más dolog egy védhető-támadható nemzet nem megbélyegzett, úgymond, természetes tagjaként igényelni, kihordani, elutasítani, eltűrni különböző politikai rendszereket, ahogy azokat a korszellem, a kényszerek és adottságok sorssá, feladattá avagy vétekké teszik – alapvetően más, mint történelmileg kialakult és meghatározott, ugyanakkor veszélyeztetett diaszpóratudattal is viszonyulni és tartozni bármilyen politikai rendszerű társadalomhoz, nemzethez.

Kortársi közelből láthatjuk ma, hogy Izrael a maga politikátörténelmének megalapozása során mennyire nem árul el semmilyen választottságból eredő kivételességet. Teszi vérrrel és vér nélkül mindazt, ami a nemzetállammá szerveződésnek s a saját érdekek biztosításának nem évülő sablonja. Eszményeink tükrében kifogásolható sablon ez, csupán önkövezés nélkül nehéz követ dobni rá. Bevett gyakorlatunk, hogy egy-egy „ügyeletes” botrány, vitatható esemény elítélésével tudjuk le az erkölcsi felháborodás vagy a cselekvés kötelességét, s teremtünk fedezéket vele a magunké számára. A legfrissebb antiszemita megnyilatkozások – elsősorban Nyugat-Európában – szorosán kapcsolódnak Izrael katonai és politikai akcióihoz. Ezek szakértékelése nem tartozik ide, néhány háttérök azonban igen, mert beleszövődik az antiszemitizmus érvhálózatába. Izrael *jogos* állami létét a zsidóság nem fegyveres erővel vívta ki, hanem nemzetközi döntés hozta létre. Másképp árnyalva: amit a zsidó vallás és kereszténység közösen őrzött meg két évezreden át Izraelként, mint egy hajdani ország és nép eszmés szimbólumfoglalátát, az a mai Izraelnek olyanformán tudott jogérvényesítő alapja lenni, amihez hasonlót a politikai jogérvényesítések története – kétezzer éves jogfolytonosságot – nem ismer. Ha ehhez nem „mértéktartó” politika járul, akkor burkoltan vagy nyíltan – más nemzeti követelésekkel összehasonlítva, melyeket a világpolitika nem jegyez – belejátszhat egyéb feszültségek és viszályok antiszemitizálásába. A Begin-kormányzat legutóbb úgy fogalmazta meg egyik területi követelését, mint a *bibliai* Galileára vonatkozó jogát. Kérdés, hogy mire vezetne, ha a területi igények érvei és bejelentései *általában* így archaizálódnának. További veszélyállandó Izrael nemzeti sors helyzetében, hogy a két nagyhatalom földrajzi, stratégiai pozíciószerzésének, támaszpontszerzésének versenyében – akár akarta, akár nem – ugyanúgy vált a mérleg nyelvéné, mint a zsidó tragédia színhelyei annak idején: a közép-kelet-európai államok. S azokéhoz hasonlóan a nemzeti igények biztosítása, a biztonság alakulásának feltételei sem lehetnek függetlenek attól, hogy melyik nagyhatalmat tudja vagy kényszerül patrónusának tekinteni. Az izraeli képlet majd’ minden vonatkozásban kínál olyan lehetőséget az összehasonlításra, mely főképp azoknak a diaszpóráknak a számára nem lehet közömbös, melyek a meg- és elhurcolást átértékelték, s eleve sebzett közérzettel térhettek csak vissza hazájukba. (Az ehhez kapcsolódó komplexust még ma is jelzik az ilyen társalgásba is becsúszó megnyilatkozások: „Ez egy igazi nyilas ország” – „A dán király fel tudta varrni a sárga csillagot, nálunk kicsoda?” – ami nyilván sem érzelmi, sem másfajta alapja nem lehet a terápiának.) Az izraeli helyzetben a palesztinok nem fegyvertelenek, sőt a konvencióellenes harc eszközeivel is élnek (terrorizmus) – a szűkebben vett térség népei közül mégis egyedül ők vannak diaszpóralétre ítélve. Elkerülhetetlen, hogy a zsidóság ne lássa meg ebben a maga történetének sorsanalógiáját – mutatis mutandis. Így az izraeli állampolgárok nem csekély hányada is más helyzetből tehet ma mérlegre egy „nemzetpolitikai sötét leckét” – mint akkor, amikor üldözték és elhurcolták. Jóllehet a célok és eszközök nem összehasonlíthatók, és az sem kétséges, hogy a palesztinkérdés nyíltan nagyhatalmi érdekek tétje is. Bár semmivel sem kevésbé, mint amennyire a mi térségünk fölötti uralom kérdése volt tét, s lett újra azzá Jalta után. Lehet tehát morális próbatételről beszélni Izrael esetében, de ugyanúgy katonai és politikai felelősségről is – mint minden radikális nemzetpolitikai akció esetében (amikor a már említett Teleki-féle komplexusok változatai jelezhetik a politikai moralitás végül is hiábavaló végleit). A bejrúti tömegmészárlást nehéz másnak minősíteni, mint politikailag is mélyen tragikus fordulatnak – bármit derít is ki a

nyomozás. Ha azt vesszük, hogy Izrael léte a diaszpórák szívósságának történelmi érdeme, akkor a felelősség vissza is fordítható: a diaszpórák számára nem lehet közömbös, hogy Izrael hogyan és miként biztosítja, illetve akarja biztosítani a létét. Tudniillik az *antiszemitizmus* számára közömbös az a tény, hogy az izraelihez hasonló eseményekkel mindig is tele volt és most is tele van a világ. Csupán más országok akciói, intézkedései, politikája általában nem váltanak ki megtorlásba is átcsapó társadalmi hangulatot – a saját diaszpóráik tagjai ellen.

Van azonban itt egy olyan összetevő, amely speciális, és a következményei is azok. A zsidó–palesztin kérdésben két sarkított kétségbevonás áll egymással szemben. A zsidóság végül is a múltban sem mondott le soha Izrael újrafelépítéséről – még ha csak vallásos-eszmei síkon tartotta is ébren a gondolatot. Viszont a palesztinok sem mondtak le mind ez ideig egyértelmű világossággal Izrael politikai megszüntetéséről, akár fegyveresen is. (A kérdés e pillanatban nyitott még; a diplomáciai megoldásnak éppúgy esélye van, mint annak, hogy a nagyhatalmi érdekek radikális ütközésének a térségben ürügye és tétje legyen.) Ma Izrael a legkorszerűbb szinten rendelkezik és él a szerzés és birtoklás katonai eszközeivel. S ezzel *közvetve* – a szétszóródás történelmi zsidósága is elveszít egy minőségkategóriát, mely egyik, de nem lényegtelen eleme volt különös sorhelyzetének. A *várahóvás* metafizikai közérzetének *világi*-politikai aspektusa veszítette el azt, hogy megkülönböztető jegy legyen: Izraelben *valóságosan*, a diaszpórában *képletesen*. Izrael belépett a teljes jogú nemzetek sorába, mindazzal együtt, amit ez jelent; a diaszpórában pedig, legalábbis pszichésen, lehetővé vált a *haza* fogalmát másképp is megélni, mint eddig. Ez azonban magyarázatra szorul.

Térjünk vissza a kiinduló gondolathoz: mit jelent diaszpóratudattal is viszonyulni a nemzeti problémákhoz. A közép-kelet-európai térség fasizálódása idején például logikus is lehetett volna, hogy az itt élő zsidóság más lelki hangoltsággal, az elbizonytalanodás elemei nélkül ismeri fel a fasizmus politikumában rejlő veszélyt. Pontosan azért, mert történelmileg bizonytalanra tett helyzete *elvíleg* jobban függetleníthette a „csábításoktól”, melyek a térség politikáját nemzeti ködökkel kábította el. De a zsidóság is csak akkor eszmélt föl, mikor az álarc számára egyértelműen lehullott. Ami másfelől nem ünnepi adalék is, hogy a státusskizofrénia ellenére mennyire erős a kötöttsége az adott nemzeti sorshoz – ha az nem a másokétól megkülönböztetett módon fosztja meg a jogaitól, és követeli a vérért. Csakhogy épp ezt kíséri a rendhagyó diaszpóra-közérzet – kinél hogyan és mennyire. Sz. mondja erről: „Mi ezt a génjeinkben hordozzuk.” Igaz, csak amit a génjeinkben hordozunk, azt nem folyamatosan éljük meg tudati szinten, s nem minden vonatkozását mindig: talán így is lehetne címkézni a lelki egyensúlyt, ahol az egészség kezdődik. Ha a zsidó tudat kibillen ebből az egyensúlyból – s az antiszemitizmus ezen munkálkodik –, közérzetre lebontva így jellemezheti magát: a nemzettesten kívül, amelybe beleszülettem, amelyben otthon vagyok, melynek a nyelve, kultúrája az enyém, történelme az én személyes előzményeim történelme is: mégis tartozom, illetve szüntelenül tartozhatnék valami hasonló sajátához is, ami realizálhatóan nincs.

E. mondja sírással küzdve: „Minden idegszálammal, emlékemmel idetartozom. Havá máshová, ami *valóság*? De ha váratlanul rúgást kapok, nekem minden másképp omlik össze. Idejét se tudom, mikor voltam zsidó templomban; más templomokban gyakrabban. Múltkor egy rúgás után mégis betértem, a zsinagóga volt közel. Tulajdonképpen magam sem értem. Rettenetesen régi, archaikus otthonosságot éreztem, ismeretlen »ismerősség« vett körül, az idegenek nem voltak idegenek, én sem azoknak. De ez

se megoldás. Kitámolyogtam a Bajcsy-Zsilinszky útra. Ezt az egészszet nem lehet elviselni, ha meg akarod érteni.” Tegyük hozzá: egy ilyen közvetlenségű és hangoltságú „visszakapcsolást” csak erőszakoltan lehetne fedésbe hozni egy magyar, német, francia stb. visszakapcsolási lehetőségeivel. Egyrészt, mert nem rendelkeznek a nem tudatos emlékezés szempontjából döntő vérségi belterjesség relatív tisztaságával (s persze ennek *tudatával* sem), mint a zsidóság. A különböző wotанизmusok, druidizmusok, turanizmusok csupán művi másolás-kísérletei a hasonló emlékezésnek – tudományos (vagy áltudományos) ismeretanyaggal megtámogatott visszakapcsolások. De az ilyen visszakapcsolások *kényszere* sem szorítja őket. Az európai kultúrkörben a zsidóság ebből a szempontból sajátos maradvány. S ami a legfontosabb, rendelkezik az emlékezést biztosító olyan belterjes vivőközzel (vallás-rítus), mely nem átadható, nem elvehető, s ha csökkenő mértékben is, de élő. Ha más nem, az emléke. Van olyan álláspont, hogy ezt valójában úgy lehet tekinteni (legalábbis az emancipáció lassú folyamatának kibontakozásáig), mint a zsidó nemzeti lét „széttöredezett” továbbélését. Erősen vitatható, hogy egy *valóságos* nemzeti lét mindennapos közösségi élménye átmenthető a „széttöredezettségbe”. Az utóbbi csak érzelmi-képzletbeli egységélményt tarthat ébren; bár épp a zsidóság számára a vallás-rítus-törvény ezt különösen konkrétá tudta tenni. Amiről szó lehet, mégsem nemzeti lét, hanem a *hiányához* való kivételes kötöttség mindennaposan megélhető realizmusa. S ezt még ma is fenntartja, hogy a zsidó vallás és származás nem szétválasztható. Így viszont az antiszemitizmus bármelyiknek vagy mindegyiknek a „feladása” esetén is újra szembesíthet egy zsidót mindkettővel vagy az egyikkel; pontosabban mindkettővel szükségszerűen, miután szétválaszthatatlanok. S ezzel a létérzés pszichés köre ismét önmagára zárul. Az antiszemitizmus személyesen *csak* diaszpórában sebezhet.

Az új árnyalat tehát az, hogy az eddigi kettős érzéshez Izrael állami léte a diaszpóra számára is új tudatminőséget csatol *lehetőségként*: egy fenntartott izraeli, de általánosíthatóan is megélhető nemzettudatot, mely az „ősi szent földhöz” most már valószínűleg is hozzákapcsolható – ha van személyes igény rá. Másik következmény, hogy az új tudatminőséggel szemben, de teljességgel mégsem függetlenül tőle, új felhangot kaphat a kezdettől fogva kritikus alapkérdés – ti., hogy miként lehetséges *zsidónak* megmaradni, illetve milyen tudati tartalmakkal lehet megmaradni *magyarnak, németnek, franciának* stb. Sőt az új helyzet a lélektani valószínűség szerint a felhangnál mélyebbre is hathat. Meg kell élni a diaszpóra – *ha akarja, ha nem* –, hogy abszolút fenyegetettsége esetén *van* menedék; ami eddig nem volt. S nem csupán egy *másik* ország, ahol szintén nincs kizárva a megalázó vagy távozásra készítő megkülönböztetés.

Természetesen itt is más kérdés, hogy az új haza az egyetemes befogadásra, az alijára egyáltalán alkalmas-e. Nyilván nem, sem gyakorlatilag, sem mint egyértelmű pszichés csábításkötelezés. Arról van szó, hogy Izrael a zsidóság alaplétezésébe építette be *felszabadító* módon egy másik saját haza képzetét, megszüntetve a sorsszerű különöség közérzetének *feltétlenül* kényszerítő voltát. Másrészt úgy, hogy belátható ideig a politikai hazán, a saját nyelvű vallásos-archaikus hagyatékon kívül nem tudna még biztosítani olyan újkorba és mába átvezető, saját nyelvű kultúratelevényt, amilyennel a természetes fejlődésű és rég önállósult nemzetállamok rendelkeznek. S ez egy olyan nép számára, mely nem elmaradottságból lép elő hirtelen nemzetállammá, hanem jelentős szellemi teljesítmények különböző nemzeti múltjából és jelenéből – nem elhanyagolható tényező, ha *valóságos* hovatartozandóságáról hoz belső döntést, vagy mint dilemmával egyáltalán megütközik vele.

Így lesz vagy lehet még bonyolultabbá a kettős érzés azok számára, akik lélektani képtelenségnek érzik a bármilyen indokból elhatározott, *programszerű* nemzettudat-váltást. Jóllehet továbbra is seb marad az ellentmondás, melyet a nemzeti sorsba való beoltottság és az antiszemitizmussal szembeni védtelenség jelent. S még ha volna is vágy, hogy ennek terhétől a teljes asszimiláció révén szabaduljanak, biztosítékot továbbra sem érezhetnek, hogy adott esetben nem teszi-e ezt is vállalhatatlanná az asszimilációjukkal szemben is tapasztalható fenntartás. S hogy ez még örökíthető is a keveredés során.

Így a maradás-elvándorlás dilemmája az új helyzettel sem szabadulhatott meg évezredek lélektanától. Nem zsidók esetében ennek a belső folyamata olyan, amilyenné a nemzetállamok kialakulásának a ténye formálta. Számukra még az érzelmi kötöttség teljes felszámolása után is (ami elméleti eset) élő marad az a lélektanilag fontos mozzanat, hogy amihez tartoztak, ahhoz kettős érzés nélkül tartoztak. Azaz egyértelműségből léphetnek ki saját döntéssel a kettősségbe – amit megkülönböztetett veszélyeztetés nélkül vagy fenn fognak tartani, vagy az asszimilációt vállalva felszámolnak. Ez lényegében akkor is így van, ha mondjuk egy élő származástudattal rendelkező magyarországi svábról van szó vagy romániai csángó magyarról: az ő kettős érzésüknek egyértelmű háttérbázisa van – Magyarország, illetve Németország. Másik fontos különbség nem zsidók esetében, hogy ami ellenszenved, tartózkodásba stb. ütközhetnek új hazájukban (fehérek és fehérek, fehérek és színesek között), annak irracionális hangoltsága (ha ott van ilyen egyáltalán) feltűnően különbözni fog az antiszemitizmus sajátos jegyeitől. Noha a megkülönböztetés külső formái esetleg azonosak is. Különösen a színesekkel szembeni ellenérzés árulkodó. Ezt döntően az egzotikus-biológiai másság motiválja, és csak másodsorban a lelkiakat, észjárás, lelkivilág stb. mássága. Vagy épp ellenkezőleg: döntően ezek segítik elő a vonalmat, egymást elfogadást. S teljességgel nélkülöznek minden olyasmit, ami a mélyantiszemitizmus jegyeihez hasonlítana. Hogy ez utóbbiak között a faji-biológiai másság mint ellenszenvalap mégis szóba kerül (torzított képi ábrázolásuk sablonja szerint), inkább arra bizonyíték, hogy nem azt jelenti, amire vonatkozni látszik: „feltűnőbb” különbségekkel is szolgál az emberkert. A lelkiakat, észjárás, lelkivilág stb. „mátságának” hangsúlyozása pedig éppen valami mélyen közösnek a valóságát igyekszik tudatos-tudatlanul kétségbe vonni. S éppen az ebbe fojtott elintézetlenség az antiszemitizmus alaptelvénye.

A maradás-elvándorlás zsidó képlete ezzel szemben szükségszerűen más. Ha az Izrael előtti kettős érzésből indulunk ki, akkor elvileg – és a mindennapunk lélektana szerint is – úgy duplázódik meg ez a kettős érzés egy választott új hazában, hogy az emlék-visszakapcsolás (akár vágyódás színezi, akár nem) eleve kétségbevonható köt össze kétségbevonhatóval. Tudniillik gazdasági-kulturális okokból az elvándorlás és emigráció főképp olyan területeket választott (és választ ma is), ahová az európai hangoltságú antiszemitizmus lehetősége továbbra is követi. (Csupán lábjegyzetként: a cionizmus-diaszpóra kérdésével kapcsolatban a nemzetközi publicisztika például olyan lehetőséget is számításba vesz, hogy „*hacsak nem történik váratlan katasztrófa az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában*”. – François Furet tollából, *Le Nouvel Observateur*, 1982. február 27.) Másfelől: az említett duplázódás egymásra rétegződve ismétlődik meg minden újabb választással – önmaga lélektani ismétlésével. Van tehát új helyzet, de az eddigi valóságos külső helyzetet nem változtatta meg. Vagy csak kevesek számára. (Az említett cikk írja, hogy Izrael már csak a saját születési arányszáma szerint fejlődik, a be- és kivándorlás mérlege negatívra fordult.) A változás Izraelen kívül a történelmi létérzékelés általános hangsúlyait érinti – vagy érintheti. S a mérleg

nyelve az antiszemitizmus. A diaszpóralét nem felszámolható, ahogy a cionizmus nagyszabású hittel megálmodta, sem olyan démoni módon, ahogy a német fasizmus megtervezte. Amíg időszerűsége lesz a nemzeti létnek, addig ennek a nem kisajátítható *heterogén egysége* az a közeg, melyben a megoldás elképzelhető. Hacsak nem olyan időponthoz kötjük, mint ami Marx érveléséből értelemszerűen következik: az állam elhalásához. Ez fölöttébb teoretikus vigasz, számosan nem fogják megérni. Olyan arénát kell teremteni a kezdéshez, ahol a közelebbi eredmények minősíthetnek. Tény, hogy ahol eredmény mutatkozik, ott valamilyen szinten megvalósult politikai demokratizmus van. Bár – és ezt fontos kiemelni – *önmagában* ez sem varázsszer. Csupán a legközelebbi lépcsőfok a *lelki* demokratizmus felé.

Mindennek makacs végiggondolása erős ellenkezést válthat ki azokból, akik bénító értetlenséggel élik meg, ami zsidóságuk miatt érte vagy érheti őket. Noha arra sem képesek, hogy valóban kettős érzésük legyen, s ezt úgy hordozzák, mint a magyar-, német-, francia- stb. tudatuk állandó kiegyesítését. Eddig sem akartuk, a továbbiakban sem akarjuk „rávenni” őket bármilyen kettős érzésre. *Ez több volna, mint bűn.* A lelki folyamatoknak megvan a maguk személyes öntörvénye, személyes ön- és sorsvállaló nehézkedése, melynél semmilyen elemzés igazsága, logikája nem nyújthat többet, sem igazabbat. Különösen, ha fájdalmas abszurdot próbál legyőzni. Ez azonban nem kerülhet ellentétbe azzal, hogy a jelenség gyökereit ne ott keressük, ahol vannak. Olyasmit is el kell mozdítani ilyenkor, ami – ilyen vagy olyan áron – megtalálta már a maga helyét. Pontosan azért, hogy ne veszélyeztessen a leárnýékoltság, a kompenzálás valamilyen csökevénye. Hogy valóban emancipált legyen az a „másság”, amely csak hazugsággal megtagadható.

(Folytatása következik.)

Kovács István

VIRRASZTÁS EGY ALTEMPLOMBAN

Az altemplom boltíveinek mélyén,
hol négyrét görnyednek az oszlopok,
a kelő nap bezúz fényöklével
egy álmos ólomüveg ablakot.

Színes cserepei szerteszállnak,
mint tarka lángok, torzó csillagok,
s beleremegnek a hold-rozettás
éjszakán túlra vándorló vakok.

Nyisd ki kapud, a magadba zártat...
Hagyd imádkozni a zarándokot.
A kerengőben eltűnődve szállnak
a fénylő gregorián dallamok.